

LEREN VAN VERLEDEN - LESSEN VOOR LATER?

dr Jaap van der Stel
21 september 1997

DEEL I: VERSLAVING EN MIDDELENGEBRUIK IN HISTORISCH PERSPECTIEF

Inleiding

Over verslaving en verslavingszorg zijn vele publicaties verschenen en die stroom neemt exponentieel toe. De omvang ervan heeft alles te maken met het sterk ideologische karakter van het onderwerp. Weinig mensen hebben géén mening over verslaving. Het thema fascineert. Degenen die geen drugs of andere 'verdovende' stoffen gebruiken, verbazen zich over het verschijnsel dat mensen - tegen hun zin en tegen hun bestwil in - doorgaan met hun gewoonte en daar met geen mogelijkheid mee kunnen stoppen. Maar ook de reguliere gebruikers van dit soort stoffen zijn begaan met het thema verslaving. Waar ligt voor hen de grens? Zijn zij in de ogen van anderen verslaafd, terwijl zij zichzelf nog heel matig noemen? Zouden ze zonder kunnen? Zijn ze straks ongewild afhankelijk geworden van drugs, alcohol of tabak?

In dit artikel, dat bestaat uit twee delen, wordt de vraag opgeworpen en gedeeltelijk beantwoord of we uit de geschiedenis van de verslavingen en middelengebruik iets kunnen leren en welke verwachtingen we op die kennis kunnen baseren. De tekst heeft een sterk essayistisch karakter. Dit is niet anders mogelijk want zowel het historisch- als het toekomstgericht onderzoek staat, wat ons onderwerp betreft, weinig in de belangstelling. De geschiedschrijving wordt hoogstens geraadpleegd vanwege de leuke anekdotes als inleiding op een artikel of boek, zelden om er iets van te leren. En het onderbouwen van toekomstverwachtingen wordt als een speculatieve aangelegenheid aan de kant gezet. Veel, hiervoor geschikt materiaal stond de auteur dezès dan ook niet ter beschikking. Daar stond tegenover dat hij uitgebreide studie heeft gedaan naar de geschiedenis van de drankbestrijding en de alcoholhulpverlening¹ en al ruim 15 jaar de ontwikkelingen in en rondom de verslavingszorg op de voet volgt. Als zodanig heeft hij zich een goed beeld kunnen vormen van de materie.

De tekst heeft hoe dan ook een sterk hypothetisch karakter. Hopelijk inspireert het anderen bepaalde thema's nader uit te diepen.

Dit artikel is ontstaan in de boezem van de scenariocommissie *Drugsbeleid* van de Stichting Toekomstscenario's gezondheidszorg (STG), waarvan de auteur deel uitmaakt. Delen van dit artikel zullen tevens verschijnen in het eindrapport van de commissie dat begin 1998 verschijnt.

1 Het nut van historisch onderzoek

Er is veel wetenschappelijke kennis beschikbaar over de wijze, functie, betekenis en gevolgen van alcohol- en drugsgebruik. Vooral is er veel onderzoek gedaan naar de lichamelijke en psychische gevolgen, de genetische aspecten en de

¹ Zie: J.C. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap; Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland - een historisch-sociologische studie* (Academisch proefschrift, Universiteit Utrecht 1995; tevens verschenen als handelseditie: Verloren, Hilversum 1995).

maatschappelijke overlast; ook zijn er veel epidemiologische gegevens over het gebruik respectievelijk het misbruik beschikbaar. Veel minder kennis is er over de geschiedenis van de mensen, organisaties, bewegingen en overheden die deze kennis in de praktijk toepasten. De geschiedschrijving van de drankbestrijding en de hulpverlening aan dronkzuchtigen is in Nederland, buiten het promotieonderzoek van de auteur dezes, nauwelijks beoefend. Wat er is is meestal nogal fragmentarisch en heeft zelden geleid tot publicaties in boekvorm, afgezien van de obligate - theorieloze - gedenkboeken. Dat er, bijvoorbeeld vergeleken met de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging, zo weinig aandacht is besteed aan de drankbestrijding is opmerkelijk. In de negentiende eeuw was de drankbestrijding in omvang de grootste georganiseerde sociale beweging. Aan het eind van de negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw werd er tussen drankbestrijdersorganisaties en arbeidersorganisaties en andere emancipatiebewegingen, nauw samengewerkt. De drankbestrijding had bovendien een groot maatschappelijk prestige. Het historisch onderzoek op dit terrein is van belang omdat het bijdraagt aan de theorievorming over het beschavingsproces. Ook hier kan worden opgemerkt dat het opvallend is dat er door historici zo weinig aandacht is besteed aan het 'alcoholvraagstuk', terwijl dit een zo buitengewoon exemplarisch, maar ook cruciaal aspect van het beschavingsproces is (geweest).

Het onderzoek heeft ook een *praktisch* belang. De kennis binnen de verslavingszorg en direct verwante sectoren over de geschiedenis van haar object en werkerterrein is zeer beperkt. Kennis van het eigen verleden kan er toe bijdragen dat de betrokkenen zich beter kunnen plaatsen als resultanten en als producenten van een historische ontwikkeling. Natuurlijk geeft historisch onderzoek geen simpel antwoord op de vraag 'wat te doen' in de verslavingszorg. Maar het is wel ontzuenderend te moeten beseffen dat veel oplossingen voor actuele vraagstukken al een lange traditie hebben en met regelmaat 'als nieuw' terugkeren. Kennis van vroegere ervaringen kan uitkomst bieden om het *werkelijk* beter te doen. En ook voor de kennisname van wat zeker niet of niet meer moet of mag worden gedaan of gedacht, kan de geschiedschrijving goed worden gebruikt. De geschiedenis herhaalt zich nooit op geheel dezelfde manier, maar dat impliceert niet dat we niet van de geschiedenis kunnen leren. Een andere ervaringsbron hebben we trouwens niet.

2 Verslaving

De meeste publicaties over verslaving en middelengebruik hebben betrekking op actuele situaties en ontwikkelingen. Dat is natuurlijk niet verwonderlijk, want voor het dagelijks handelen lijkt zulke literatuur het meest praktisch. Het nadeel is echter dat onze blik hierdoor nogal eenzijdig op het *heden* wordt gericht en dat we daardoor vergeten dat vanuit een historisch perspectief veel zekerheden moeten worden gerelativeerd. Een blik in het verleden helpt ook met meer nuances de toekomst tegemoet te treden. Het relativeren begint al vanaf het moment dat we tot de ontdekking komen dat de woorden die we gebruiken om ons onderwerp te begrijpen en vast te pakken - de begrippen - historisch specifiek zijn. Niet alleen wisselen de woorden elkaar af als opeenvolgende generaties, maar ook hun betekenis, datgene waarnaar ze verwijzen, verandert bij voortduring.

Het begint al met het begrip 'verslaving'; dit woord wordt in onze cultuur met grote regelmaat gebruikt. We hebben sterk de indruk dat we elkaar begrijpen als we bepaald gedrag van onszelf of van andere mensen als *verslaafd* typeren. Impliciet gaan we ervan uit dat de verschijnselen die we met dit woord willen aanduiden er zijn, onafhankelijk van het woord en de daarmee verwante begrippen en onafhankelijk van het gedrag dat we vertonen om met die verschijnselen 'om te gaan'. Toch is het woord verslaving, in de betekenis van *afhankelijkheid* van een stof

of een bepaalde gedragswijze, betrekkelijk nieuw. En ook de verschijnselen zelf die ermee wordt aangeduid zijn er niet altijd in deze hoedanigheid geweest, - er zijn bovendien goede redenen om erop te speculeren dat ze ook weer, in deze omvang althans, zullen verdwijnen. Waarom zou de slaaf niet ooit voorgoed zijn ketenen kunnen afgooien en zijn gebruik meester kunnen worden?

Ons begrip *verslaving* is een achttiende-eeuwse vinding, een metafoor voor een toestand van onvoorwaardelijke en ontembare onderschikking aan een stof of een handeling. Het ontstaan van het verslavingsbegrip in de achttiende eeuw hangt samen met de rationalisering en modernisering (civilisatie) van de samenleving. De verandering van de maatschappelijke structuren vereiste individuen die in staat waren zich normaal en voorspelbaar te gedragen - voorwaarde daarvoor was de *beheersing van zichzelf* en het niet toegeven aan *haast onbedwingbare* lusten. Voor diegenen, die niet tot deze zelfbeheersing in staat waren, werd de term verslaving van toepassing geacht. *Verslaving* was, althans in het Nederlands taalgebied, de meest tot de verbeelding sprekende uitdrukking voor een ongewenste, en klaarblijkelijk niet, of slechts met heel veel moeite, te overwinnen vorm van (psychische) afhankelijkheid, in dit geval van alcoholhoudende dranken. Het begrip heeft sindsdien voor leken en deskundigen nog weinig aan zeggingskracht ingeboet. Het woord verslaving kenden we weliswaar al heel lang, als uitdrukking voor het iemand tot een slaaf maken, verhandelen en exploiteren. Maar als aanduiding voor een niet te stoppen vorm van *vrijwillige*, psychische afhankelijkheid was het volstrekt nieuw. Eeuwenlang was slavernij de uitdrukking voor een *onmenselijke* arbeidsverhouding, die je nooit vrijwillig aanging. De slaven waren geroofd, geërfd of gekocht *bezit* van een al dan niet adellijke heer, handelaar of exploitant. Deze toestand duurde in de meeste gevallen tot de dood erop volgde; het nageslacht viel de twijfelachtige eer te beurt om in de voetsporen van hun ouders te treden.

Was er in vroeger tijden geen sprake van verslavingen zoals wij die nu kennen? Het ligt eraan hoe je het bekijkt. We weten uit de overgeleverde literatuur genoeg voorbeelden te halen van situaties waaruit blijkt dat onmatig gebruik werd gemaakt van drank of drugs. Het Oude Testament geeft daar voorbeelden van, - de dronken Noach die schaamteloos zijn roes lag uit te slapen in het aanzien van zijn zoons heeft altijd sterk tot de verbeelding gesproken. Maar ook van meer dan incidentele vormen van misbruik zijn er goed gedocumenteerde voorbeelden te vinden. En in perioden van welvaart en voldoende beschikbaarheid van wijn of bier werd door de bevolking - de adel en de geestelijkheid voorop - zóveel drank genuttigd, gedurende zo'n lange tijd, dat er volgens onze inzichten - afgaande van de hoogte van de consumptie - van 'verslaving' sprake zou moeten zijn geweest. Toch had men dit woord niet nodig en zou het ook niet gebruikt zijn in het geval een tijdreiziger het alsnog zou aanreiken. Woorden fungeren in een historische, sociale en culturele context. Hun *betekenis* is een afgeleide van de verhoudingen die de mensen met elkaar zijn aangegaan alsmede van de verwachtingen en streveningen die daarmee verband houden. De termen verslaving, drankzucht, alcoholisme of probleemdrinken kunnen zo gezien worden als historisch specifieke begrippen.

Er zijn door verschillende instanties pogingen gedaan om alternatieve begrippen te ontwikkelen, zoals door commissies van experts van de wereldgezondheidsorganisatie (WHO) of de American Association of Psychiatry (APA) in haar verschillende handboeken (DSM I t.e.m. IV). Maar hoe steekhoudend hun argumenten ook waren om af te zien van de term verslaving (addiction), vooralsnog heeft nog weinig zeggingskracht ingeboet.

Het begrip 'verslaving' vervult de volgende drie functies:

a Het vervult een functie voor degenen die alle moeite moeten doen om niet verslaafd te worden. De gedachte *dat je eraan verslaafd kunt raken*, weerhoudt de meeste mensen ervan om (althans excessief) bepaalde middelen te gebruiken of handelingen te verrichten (gokken) die verslaving zouden kunnen uitlokken. Het begrip is een rem op het gedrag.

De echte verslaafden bedreigen door hun gedrag de norm van zelfbeheersing. De verslaafden 'moeten zich schamen'. Deze houding is in de afgelopen decennia, ondanks de lossere omgangsvormen en de toegenomen tolerantie niet wezenlijk veranderd. Wellicht is de afkeer zelfs toegenomen, evenals de plaatsvervangende schaamte. De aanblik van de verslaafden is hinderlijk en gênant. Verslaving is niet alleen maar een 'medisch' probleem, dat mensen nu eenmaal 'overkomt': verslaving is sociaal gedrag, en in zekere zin is daar dus voor gekozen. De betrokkenen zouden er dan ook voor kunnen kiezen om ermee op te houden, ondanks de fysiologische en psychologische processen die dit bemoeilijken. Het feit dat zij dit niet doen, maakt hen schuldig.

b Het vervult een functie voor degenen die verslaafd zijn. Voor hen heeft de verslaving juist een angstreducerend en verontschuldiging effect. Als je verslaafd bent, hoef je niet meer bang te zijn het te worden; je 'hebt' iets, of beter: je 'bent' wat - in ieder geval *slachtoffer*. De angst richt zich veeleer op de (secundaire) gevolgen van de verslaving die er de aanleiding toe kunnen zijn dat de pogingen om de cirkel te doorbreken (en zichzelf te 'controleren') telkens mislukken. De verslaafde vraagt om begrip, verontschuldiging en ondersteuning.

c Het vervult een functie voor degenen die beroepsmatig verslaving moeten tegengaan of behandelen. Voor hen is het een tweeslachtig, onhandig begrip. Het voordeel ervan is dat het metaforisch aangeeft waarover we het hebben: een proces dat door de betrokkene niet eenvoudig kan worden gestopt en waaraan hij of zij gevoelsmatig 'onderworpen' is. Het nadeel is dat het begrip het proces te absoluut aanduidt: er lijkt geen uitweg, terwijl uiteindelijk alleen de verslaafde zijn verslaving kan wegnemen. Met andere woorden, de rol van de professional is beperkt. Maar voor die professionals die de moed opgegeven hebben, brengt dit begrip weer enige gemoedsrust: tegen verslaving is geen kruit gewassen.

Het is niet eenvoudig om ons een beeld te vormen van de wijze waarop in vroeger tijden - voordat de term verslaving gebruikt werd - de werking van psycho-actieve stoffen werd gewaardeerd. Over bepaalde stoffen kunnen we redelijk zeker oordelen dat ze in rituele praktijken een duidelijke plaats hadden. Hetzelfde geldt voor medicinale toepassingen van bepaalde stoffen - voor de verdrijving van slapeloosheid en het stillen van pijn. Het is aannemelijk dat bij chirurgische ingrepen al vroeg opium is toegediend in die gebieden waar de maankop - *Papaver somniferum* - in ruime mate voorkwam.

De eerste ervaringen met drugs kwamen voort uit toevallige ontmoetingen. In tijden van honger neemt de bereidheid toe onbekende planten, overrijpe vruchten of zelfs bedorven voedsel op te eten - zo nodig in een grote hoeveelheid. Zo hebben mensen al in de prehistorie alcohol ontdekt, dat immers spontaan ontstaat door vergisting van vruchten of graan. Hetzelfde geldt voor de verdovende en hallucinerende effecten van tal van kruiden of zwammen. Zelfs dieren bleken soms een onvermoede verdovende stof te bevatten te bevatten. [Van Beverwijck, zie hieronder, noemt de in de Middellandse Zee gevangen *stomp-visch*, een roggensoort.]

Al enige duizenden jaren voor Christus leren mensen hoe ze bepaalde natuurprocessen, zoals de vergisting van fruit of granen, bewust naar hun hand kunnen zetten. Voorts krijgen ze het stap voor stap onder de knie om de werkzame bestanddelen van bepaalde kruiden in geconcentreerde vorm te verkrijgen.

Herman Pleij verhaalt in zijn *Dromen van Cocagne*² over de regelmatige voedselschaarste die in de Middeleeuwen in West-Europa optrad en waardoor menigeen in tijden van schaarste moest overstappen op een nooddieet, eventueel van grassen en zaden waaronder hennep en papaver. De werking van deze middelen was vermoedelijk sterker wanneer men toch al behoorlijk verzwakt was door een chronisch gebrek aan voedingsstoffen en hallucinaties niet ongewoon waren. Pleij meent dat in het pré-industriële Europa door een combinatie van voedseltekorten en het overmatig gebruik van ‘bedorven voedsel, bladeren, zemelen en gegiste drank’ een groot deel van de bevolking wegdroomde in een ander land. Pleij maakt melding van het in omstandigheden ‘afgrazen van complete papavervelden’ of het eten van brood uit papaver en hennep. De berichten over hallucinaties en bedwelming van tijdgenoten over dit soort extreme situaties waren overigens overwegend negatief gekleurd.

Na de Middeleeuwen, wanneer - althans in de Nederlanden - hongersnoden tot de uitzondering gaan behoren, worden kruiden en plantenextracten met een verdovende werking vooral via apotheken betrokken al dan niet op voorschrift van een geneesheer. Te denken valt aan dolle kervel, scheerling en alruin. Hoewel de opium die verkregen werd van de heul, de ouderwetse aanduiding voor maankop of slaapbol, in werkzaamheid niet te overtreffen was. De vermaarde 17de geneesheer Johan van Beverwijck schreef over opium (in het oud-Nederlands *heul-traen* genoemd) het volgende:

‘Door geheel Asyen, ende Afrijcken is het gemene volck aen dit *Opium* soo gewent, datse in stervensnoot schijnen te wesen, wanneer sy ‘t selve niet meerder en eten: al ist dat het gebruyck van *Taback* de achinghe van *Opium* nu onlanghs in Turckeyen zeer vermindert heeft. Want eer den *Taback* in ‘t gebruyck quam, soo en ontsagh een slecht man niet zijn laetste gelt aen *Opium* te besteden, gelijk wy hier te lande sien in *Taback*. Ende gelijk by ons degene, die daer op gestelt zijn, een *Taback*-doosjen by haer draghen, ende waer sy komen gestadigh *Taback* suygen: even-eens zijn de Turcken gewent te doen met haren *Osium* [zo geheten in Turkije, *jvds*], die sy altijt by haer hebben, maer noch alder-meest gebruycken in tyde van oorlogh, in sonderheyt wanneer sy met haer vyanden slaegs sullen gaen. Want sy voelen, door het gebruyck van ‘t *Osium* haer selven kloekhertiger, ofte (om beter te seggen) het gevaer minder bevroeyende, ende dien volgende minder ontsiende; gelijk, soodanige gelegentheyt onse matrosen een glas Spaensche, ofte Brande-wijn voor de mast geschoncken wert.’³

Uiteraard spreekt Van Beverwijck ook uitvoerig over de bedwelmende en medicinale werking van bieren en vooral wijnen.

3 Zelfbeheersing is het object van de beschavingsarbeid

Zo gauw er sprake is van het gebruik van psycho-actieve stoffen is de zelfbeheersing in het geding. Het maakt hierbij niet uit of de bedwelming intentioneel is of een onvermijdelijk neveneffect van de consumptie van een levensmiddel. Alcohol en drugs, en benaming die voor ons van zeer recente datum is, beïnvloeden de psyche en daardoor het gedrag. Ze doen de gebruiker in denken en doen van de gebruikelijke paden afwijken. In welke mate en op welke wijze dat gebeurt is

² Herman Pleij, *Dromen van Cocagne; Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*, Prometheus, Amsterdam 1997.

³ Zie: *Schat der Ongesontheyt*, eerste boek, p.50, in: Johan van Beverwijck, *Wercken der Genees-Konste, Bestaende in den Schat der Gesontheyt, Schat der Ongesontheyt, Heel-Konste*, Amsterdam 1664.

overigens afhankelijk van veel factoren zoals de leeftijd, de voedingstoestand, voorafgaande ervaringen en verwachtingen en de sluimerende bereidheid tot afwijkend gedrag.

Aan de theorie van Norbert Elias over het West-Europese beschavingsproces, kunnen we de dimensie *zelfbeheersing* versus *externe dwang* ontleen als de centrale begrippen voor de analyse van de sociale relaties - en de machtsvorming daarbinnen - tussen (groepen) mensen. Deze dimensie heeft tevens betrekking op de vormen waarbinnen de maatschappelijke reactiewijzen op drank en drugs zich bewogen hebben en zich naar het laat aanzien ook in de toekomst zullen bewegen. Zelfbeheersing - in welke vorm dan ook - is de voorwaarde voor en het resultaat van samenleven, maar het komt niet zonder externe dwang tot aanpassing tot stand. Het samenspel tussen deze twee 'uitersten' is heel subtiel. Externe dwang kan niet zomaar worden gesubstitueerd door zoiets als zelfbeheersing.

Iedereen is zich er - sluimerend - bewust van dat de externe dwang zich achter (het verlies van de) zelfbeheersing schuil houdt. Bij de overschrijding van sociale en culturele grenzen waarvan men vindt dat iedereen zich eraan hoort te houden, en de zelfbeheersing dus (tijdelijk) uit het oog wordt verloren of jammerlijk tekort schiet, wordt goed duidelijk dat de externe dwang, zo nodig in een openlijke fysieke vorm, nooit helemaal van het schouwtoneel verdwenen is.

ZELFBEHEERSING IN CHINA

China is wat dit betreft een treffend voorbeeld. In de Chinese cultuur had tot de machtsovername van de communisten, of misschien al eerder, tot de opmars van de westerse cultuur in in ieder geval de grote steden in de kuststreek, de beschavingsarbeid van millennia geleid tot uiterst geraffineerde - sterk klassenbepaalde - omgangsvormen en rituelen. Om het culturele bouwwerk zo lang en in zo'n relatief stabiele vorm in stand te kunnen houden, was de 'vrijwillige' zelfbeheersing van alle maatschappijleden absoluut noodzakelijk. Het *oefenen* in zelfbeheersing was een van de kerndoelen van de opvoeding, maar stond ook centraal in alle culturele uitingsvormen: de literatuur, de beeldende kunst, de dans en kunstnijverheid. Zelfs voor de gewone man waren er de tot 'cultuur' verheven oefeningen voor lichaam en geest - denk aan Tai Chi en de diverse vechtsporten. Maar, geen Chinees maakte zich er veel illusies over dat achter deze façade van zelfbeheersing en harmonie niet een doeltreffende en volgens de overlevering uiterst wrede fysieke dwang stond die alert reageerde op enige afwijking van deze zelfbeheersing. Een eunuch in de Verboden Stad die zich te buiten ging aan intriges riskeerde zelfs ter plekke aan stukken gesneden te worden.

De recente Chinese geschiedenis kunnen we vervolgens proberen te begrijpen als een zoeken naar nieuwe samenstellingen van zelfbeheersing en externe dwang - de Grote Sprong Voorwaarts en de Culturele Revolutie zouden we met enig cynisme kunnen interpreteren als moderne vormen van verplichte, collectieve 'Tai Chi', bedoeld om aan de machthebbers de onvoorwaardelijke zelfbeheersing (lees: onderschikking) te demonstreren. Maar het geweld verdween nooit - zelfs niet naar de achtergrond.

Dit voorbeeld illustreert dat 'zelfbeheersing' niet los staat van machtsrelaties en machtsuitoefening en is dus niet 'waardevrij' of in zichzelf 'goed' en 'nastrevenswaardig'. Niemand kan er zich echter aan onttrekken; het zichzelf beheersen - al was het maar in de vorm van het schijnbaar omgekeerde:: spot of verzet - is de noodzakelijke strategie voor iedereen om te overleven. Het *Gij zult u zèlf beheersen* geldt voor iedereen. Elias heeft vastgesteld dat in de West-Europese

beschavingsgeschiedenis vanaf de late Middeleeuwen een opvallende verandering in de ontwikkeling van die zelfbeheersing heeft voorgedaan. Het startpunt daarvan lag bij de hogere sociale klassen, in het bijzonder aan het Franse hof.

De noodzaak tot het verfijnen van de manieren en omgangsvormen heeft zich in de geschiedenis het meest heftig voorgedaan bij mensen die iets te winnen en veel te verliezen hebben. Deze mensen erkenden die zelfbeheersing als een ideale vorm om zich van anderen te kunnen onderscheiden, anderen te kunnen beïnvloeden en zo mogelijk te onderschikken of bij hen in de gunst te komen. Maar ook voor sociale categorieën die onderaan de maatschappelijke ladder stonden, die zich wilden verheffen en een sterke behoefte hadden om zich te profileren was een (soms dwangmatige) sprong in de zelfbeheersing vereist. In al die gevallen vervulde het zowel innerlijke als interpersoonlijke functies voor de toepassing van dwang en het toe-eigenen van macht.

Als zelfbeheersing, in al zijn gedragsmatige en ideële vormen, de kern van het beschavingsproces is, dan is het voorkómen van het verlies van zelfbeheersing de kern van de *beschavingsarbeid* die mensen op zichzelf en op anderen richtten. Soms treedt dit proces zelfs te voorschijn in de vorm van een 'campagne' - een beschavingsoffensief. In alle samenlevingen heeft de beschavingsarbeid zich steeds toegespitst op die levensactiviteiten waarbij (a) het tonen van zelfbeheersing heel moeilijk was, omdat het gedrag gerelateerd was aan zinnelijke en vitale behoeften en/of (b) voor anderen een mislukte zelfbeheersing moeilijk verborgen kon worden gehouden, hoe ingenieus mensen ook zijn om het tegendeel daarvan te bewijzen. Het gedrag dat samenhangt met biologisch bepaalde kenmerken en levensverrichtingen is al heel vroeg onderworpen geworden aan dwang en drang. Denk hierbij aan zaken als: het bedekken en versieren van ons naakte lichaam - niet alleen vanwege de weersgesteldheid; het bij onszelf wegpoetsen of het ophalen van snot en slijm; het onszelf ontlasten van poep, pies en overtollige gassen - of ze nu uit de maag of uit de darmen komen; het sensuele genot - het vrijen en het daaraan voorafgaande flirten; het eten en drinken dat nodig is om al het voorafgaande mogelijk te maken. De beschavingsarbeid rondom al deze onderwerpen stond en staat in dienst van de strijd om de macht en het verwerven van een plaats in de sociale hiërarchie. Zelfbeheersing is namelijk geen doel op zichzelf maar is direct gerelateerd aan het verwerven en behouden van een zo gunstig mogelijke positie in het netwerk van sociale relaties.

4 Alcohol en drugs; zelfbeheersing en beschavingsarbeid

'Beschonken' mensen zijn er, op gezette tijden, altijd geweest sinds wij de kunst van het produceren van dranken met alcohol verstonden en geregeld toepasten. Alleen de manier hoe wij daarmee omsprongen, de betekenis die aan we aan het drinken en het dronken worden verleenden en de verwachtingen die we hadden over de effecten van het gebruik, zijn bij voortduring onderhevig geweest aan wisselende decors. Wat veranderde was de wijze waarop het drinken werd georganiseerd, aan welke dranken de voorkeur werd gegeven, de mate waarin en de wijze waarop mensen 'buiten de orde' vielen dan wel konden geraken, wanneer zij zich niet aan de spelregels hielden. Ook veranderde de manier waarop mensen werden afgestraft, of, in een ideale situatie, werden geholpen als een 'beschavingsstoornis' was opgetreden en de persoon de richting moest worden gewezen die leidde tot het rechte pad - de terugkeer in de reguliere samenleving. Hetzelfde kan gesteld worden waar het het gebruik van andere roesmiddelen betreft. Het belangrijkste verschil tussen alcoholhoudende dranken aan de ene kant en overige drugs aan de andere kant is dat de drank in welvarende tijden bijna dagelijks gebruikt werd, door de meerderheid van de bevolking, en - wat het belangrijkste is - als een min of meer normaal voedingsmiddel. De drugs, als we afzien van onvoorziene neveneffecten

van het eten van hennep of papaver tijdens voedselschaarste of van bedorven voedsel, werden hoofdzakelijk vanwege hun psycho-actieve werking genuttigd. In dit onderscheid ligt ook de verklaring voor het in onze cultuur - nog steeds gehanteerde onderscheid in de maatschappelijke waardering van alcohol en drugs.

Het 'samen leven' bracht processen met zich mee van toe-eigening van macht, onderdrukking, verzet daartegen en pogingen daaraan te ontsnappen. Om macht te kunnen uitoefenen is *afstemming* van het eigen gedrag op dat van anderen en *beheersing* van het eigen gedrag en dat van anderen noodzakelijk. Machtsvorming ging hand in hand met het beschavingsproces.

Al vroeg in de menselijke geschiedenis namen in dit beschavingsproces symbolen - voorwerpen, uitdrukkingen en handelingen - de plaats in die oorspronkelijk voor louter fysieke, agressieve vormen van macht en dwang gereserveerd waren. Wie met behulp van deze symbolen kon communiceren had ontegenzeggelijk een voordeel. De fysieke dragers van die symbolen waren (en zijn nog steeds!) in de eerste plaats de hiervoor genoemde dagelijkse, zinnelijke en vitale levensverrichtingen: de manier waarop men zich kleedt, hoe men zich beweegt, hoe men praat en in het bijzonder ook hoe men eet en drinkt.

Bij alcohol deed zich echter iets bijzonders voor: Het was zoals eerder gesteld, naast alle andere stoffen die mensen leerden kennen vanwege hun psycho-actieve werking, de eerste en de enige stof die massaal gebruikt werd bij het vervullen van primaire levensbehoeften: het lessen van de dorst. De allereerste alcoholhoudende dranken zijn waarschijnlijk niet primair ten behoeve van de roes opwekkende werking ervan geproduceerd. De alcohol was een onvermijdelijk bijproduct van het bewaren van vruchten en vruchtensappen en tot pap vermalen en laten gisten van graan - het voorstadium van bier. De gisting is een natuurlijk proces dat ook zonder tussenkomst van de mens voorkomt. Maar het is naïef om te veronderstellen dat de mensen pas heel laat de roes zijn gaan waarderen en die eerst tienduizenden jaren hebben ervaren als een 'noodzakelijk kwaad'. Dit geldt nog sterker voor de diverse kruiden met een psycho-actieve werking die als voedingsmiddel zelfs van secundair belang zijn.

De roes en eventueel de zucht naar een herhaling daarvan, heeft mensen al heel lang gefascineerd. En het is aannemelijk dat zij al heel vroeg rituelen voor het gebruik hebben gevormd, of het gebruik ingepast hebben in reeds bestaande (religieuze) rituelen. Ook zijn al heel vroeg sancties gezet op het misbruik van drank en drugs en het verstoren van de rituelen. De waarschijnlijkheid daarvan is ingegeven door twee factoren. In de eerste plaats vormden alcoholhoudende dranken en zeker de diverse drugs vormden schaarse goederen, en in de tweede plaats kon het misbruik ervan leiden tot verlies van de zelfbeheersing.

Nu is misbruik van iets maken altijd al een symptoom van gebrek aan zelfbeheersing, maar hier hebben we te maken met een bijzondere stoffen. Ze zijn zo verleidelijk dat ze provoceren tot herhaalde consumptie. Eenmaal genoten en de initiële afkeer overwonnen verlangt men naar meer. Maar eenmaal flink onder invloed blijkt het middel de psyche en het gedrag zodanig te beïnvloeden dat men 'zichzelf' niet meer is. Van wijn (en bier) is al in de vroege oudheid bekend dat het tot grensoverschrijdend gedrag op tal van levensgebieden kan aanzetten. Deze ervaringen zijn zo diep in het bestaan verankerd dat mensen zich al zo gedragen als ze alleen maar *denken* dat ze onder invloed zijn.

Het is aannemelijk dat de 'beteugeling' van drankzucht en dronkenschap en het misbruik van overige roesmiddelen, wellicht naast die van de seksualiteit, al sinds mensenheugenis in het centrum van de beschavingsarbeid heeft gestaan, - ze vormde er zelfs de *pièce de résistance* van. De manier van drinken en de wijze waarop andere middelen gebruikt werden, de beleving van de roes of de bewuste

onthouding van consumptie, symboliseerden wie men was of wilde zijn. Over deze gedragingen - over hoe het hoorde en wat ongepast was - zijn in elke ideologie en elke machtsbetrekking ideeën terug te vinden. En elk idee heeft zijn uitwerking in een bepaalde praktijk gehad. Alleen de wijze waarop het een met het ander samenhang was historisch specifiek en moet worden begrepen uit de sociale en culturele constellatie van het moment.

5 Excursie: de geschiedenis van drinken, drank en dronkenschap - van drankbestrijding naar verslavingszorg

Alhoewel bepaalde drugs, minstens in de vorm van medicamenten, in Nederland al eeuwenlang bekend zijn, is de massale ervaring ermee van heel recente datum. Het is interessant om te zien welke ervaringen onze samenleving heeft opgedaan met alcohol om vervolgens de vraag te stellen hoe de geschiedenis van drugs zich daarmee verhoudt. In vogelvlucht kan de geschiedenis van drank, drankbestrijding en alcoholhulpverlening als volgt geperiodiseerd worden:

- a. **late Middeleeuwen** - door de bevolking worden lopende de dag enorme hoeveelheden bier geconsumeerd; de kritiek richt zich vooral op de 'bandeloze' boeren; hun dronkenschap en 'ordeverstoringen' worden voorwerp van spot (burgerlijke elite), ordehandhaving (adel) of boetpredikatie (geestelijkheid); het boerse gedrag wordt gezien als de antipool van het opkomende burgerlijke leven in de steden;
- b. **1500 - 1750** - door de welvaart nemen de importwijnen een belangrijke plaats in naast het bier; centraal staan het Humanisme, het Calvinisme; in de Gouden Eeuw worden uitbundige collectieve drinkrituelen gecombineerd met een sobere levenswijze; onmatigheid wordt systematisch bekritiseerd; in de loop van de 18de eeuw verdringt sterke drank (brandewijn en jenever) het bier als volksdrank;
- c. **1750 - 1880** - in het Verlichtingsdenken raakt de roes raakt in onmin (denken vereist een helder hoofd) en de drinkrituelen worden beschimpt; het woord *verslaving* krijgt een nieuwe betekenis als metafoor voor onbedwingbaar gedrag - de figuur van de drankzuchtige dronkaard tekent zich af; in de opkomende burgerlijke en industriële samenleving wordt arbeid [= koffie] duidelijker gescheiden van vrije tijd [= (sterke) drank]; de drankbestrijding krijgt vorm;
- d. **1880 - 1930** - centraal staan in deze periode de modernisering van het leven, de emancipatiestrijd van diverse bevolkingsgroepen, de Verzuiling en de plaats die de drankbestrijding daarbij innam; het collectieve dronken drinken wordt 'afgeschaft' - eenzame alcoholisten (door Franse kunstenaars vaak prachtig verbeeld) gaan een 'restgroep' vormen en worden object van maatregelen en zorgverlening; de consumptie daalt tot een ongekend dieptepunt, zonder extreme interventies van de zijde van de overheid: geheelonthouding werd de hoofdschotel van de zelfbeheersing en emancipatiestrijd;
- e. **1930 - 1975** - intermezzo - de 'strijd tegen de drank' lijkt gestreden, de sociale beweging richt zich op andere fronten (pacifisme, economische crisisbestrijding, opkomst fascisme en communisme); na de jaren vijftig in samenhang met ontzuiling, individualisering en een stijgende welvaart neemt de alcoholconsumptie weer enorm toe, - desondanks heeft het drankmisbruik minder onbeheerste en sociaal verwoestende gevolgen als in de 19de en begin 20ste eeuw; bovendien blijft sterke drank in een kwaad daglicht staan ten gunste van bier en wijn; een heftige drankbestrijding blijft uit;

f **1975 - heden:** stap voor stap wordt de roep om 'normen en waarden' luider en worden de 'teugels' weer strakker aangehaald; op onbeheerst drinken worden opnieuw duidelijke sancties geplaatst en de overheid gaat de burgers via moderne media 'toespreken': *Drank maakt meer kapot dan je lief is.*

Een algemene conclusie uit de geschiedenis van het alcoholgebruik is dat - ondanks allerlei tegenstrijdige bewegingen - door de bank genomen de samenleving gedisciplineerder met alcohol omgaat, en dat - in verhouding tot het aantal drinkers, en de hoogte van de alcoholconsumptie - steeds minder mensen hulp nodig hebben en/of zoeken voor alcoholverslaving. Deze positieve ontwikkeling staat in verband met maatschappelijke veranderingen. Een ommekeer was dat in de loop van de achttiende eeuw drankmisbruik steeds meer als een medisch probleem gezien, ofschoon de morele afwijzing ervan beslist niet op de achtergrond werd gedreven. Binnen deze context kregen de begrippen 'verslaving', en later, in de negentiende eeuw, 'drankzucht' en 'alcoholisme' hun betekenis. Met deze begrippen kreeg men vat op diegenen die zich (nog) niet konden aanpassen aan hogere standaarden van zelfbeheersing. Tussen 1800 en 1945 werd voor deze aanpassing actief geijverd door de drankbestrijdersorganisaties. Zij pleitten niet alleen voor *afschaffing* van (sterke) drank en drinkgewoonten, of toch tenminste matiging van het gebruik ervan, maar namen ook, vanaf het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw, een aanvang met herstellingsoorden en consultatiebureaus voor drankzuchtigen. Dit 'reddingswerk' was dus een vertakking van de drankbestrijding en werd pas later - zij het dat dit proces nog steeds niet geheel voltooid is - geïntegreerd in het stelsel van de (geestelijke) gezondheidszorg.

We kunnen ons tegenwoordig niet onverdeeld met die drankbestrijders identificeren. Hun absoluut foute opvattingen over de dreigende 'degeneratie van het ras' door alcoholgebruik, met als praktische consequentie het pleiten voor 'rasverbetering' (eugenetica), 'gedwongen sterilisatie' en het opleggen van een 'huwelijksverbod' voor drankzuchtigen, verdienen geen enkel respect. Actuele discussies over 'gedwongen hulpverlening' blijken overigens al een lange voorgeschiedenis te hebben - maatschappelijke 'dwang en drang' zijn in de omgang met drankmisbruikers nooit ver weg geweest. Ook in het begin van de twintigste eeuw werd levendig gediscussieerd over gedwongen behandeling van drankzuchtigen. Diverse commissies hebben voorstellen gedaan deze optie wettelijk te verankeren, maar in het 'liberale' Nederland was daar onvoldoende steun voor te vinden.

Na 1945 wist de verslavingszorg zich te ontworstelen uit de greep van de drankbestrijders en werd er een netwerk van *medisch* georiënteerde consultatiebureaus gevormd. De inbreng van de bioloog E.M. Jellinek die de internationale gemeenschap oriënteerde op het 'medisch model' en alcoholisme als een 'ziekte' betitelde, was duidelijk merkbaar. Toch bleef de verslavingszorg - althans het ambulante deel daarvan - hoofdzakelijk een vorm van gespecialiseerd maatschappelijk werk. Reclasseringsactiviteiten vormden een zeer groot deel van het werk en dat bepaalde mede de houding in de discussie over de vraag of deze bureaus (CAD's) in de RIAGG zouden moeten worden opgenomen. Zoals bekend is dit niet doorgegaan. Pas recent is er weer sprake van een hechte toenadering tussen verslavingszorg en de overige geestelijke gezondheidszorg, zij het dat dit in de praktijk vooral te merken is op het niveau van de landelijke koepels.

Golfbewegingen - Formalisering/informalisering en moralisering/medicalisering

Het is mogelijk de grote lijnen vast te stellen voor de wijze waarop onze samenleving zich heeft opgesteld tegenover drankgebruik, drankmisbruik en drankzuchtigen. Hoewel er sprake is van een trend van een toenemende zelfbeheersing ten aanzien van drankgebruik als we het blikveld richten op een periode van meerdere eeuwen,

zijn er bewegingen waarneembaar die van dichtbij bekeken deze algemene trend weerleggen, - er is geen sprake van een rechtlijnige ontwikkeling. Het drankgebruik varieert in de loop van de geschiedenis, evenals het - door tijdgenoten - gesignaleerde misbruik. En ook de in de samenleving geaccepteerde en/of nagestreefde aanpak van het gebruik en het misbruik, van de dronkaards of drankzuchtigen, verschilt in elke periode.

Om deze bewegingen te verduidelijken en in de greep te krijgen, kan gebruik gemaakt worden van de volgende twee begrippenparen: *formalisering* versus *informalisering* en *moralisering* versus *medicalisering*. Het eerste begrippenpaar heeft betrekking op de wijze waarop de samenleving in het algemeen met drank omgaat of wil omgaan: is er sprake van een strakke(re) danwel een soepele(r) regulering van het *gebruik*? Het tweede begrippenpaar verwijst naar de manier waarop de samenleving reageert op *misbruik*: worden alle vormen van dronkenschap en drankmisbruik bekritiseerd of wordt de aandacht gericht op specifieke - sociaal-medisch te behandelen - categorieën drankzuchtigen?

De hoofdtendens van het beschavingsproces, in ieder geval wat betreft drankgebruik, is de formalisering van de wijze waarop gedronken kan en mag worden. Formalisering heeft betrekking op de externe controle die ondersteuning en richting geeft aan de zelfbeheersing. We spreken hier over een proces dat evenwel niet geheel onafhankelijk van het beleid van de overheid en de opvattingen van de bevolking verloopt. Integendeel: vanaf de achttiende eeuw verspreidt zich de gedachte van een maakbare samenleving en ontstaan de eerste initiatieven om, in georganiseerd verband, invloed uit te oefenen op de drinkgewoonten. Er ontwikkelen zich vormen van collectieve actie, gericht tegen het gebruik of misbruik van alcohol. Formalisering gaat over het algemeen gepaard met ideeën (morele opvattingen) over 'hoe het hoort'. Het is moeilijk om formele regels geaccepteerd te krijgen zonder zulke begeleidende, ondersteunende opvattingen en ideologieën. Informalisering heeft betrekking op de fasen waarin de externe dwang - eventueel in de vorm van strak voorgeschreven drinkrituelen en drankverboden - wordt gerelativeerd en noodzakelijkerwijs een nadrukkelijker beroep moet worden gedaan op de zelfbeheersing.

Er is een samenhang tussen formalisering en moralisering: formalisering impliceert versterking van gedragsregels waar iedereen zich aan moet houden - de afwijking van de regels is een moreel probleem, een zedelijk vraagstuk dat alle mensen aangaat. Drankmisbruik wordt binnen dat kader meestal voorgesteld als het gevolg van gebrek aan zelfbeheersing en/of gebrek aan wilskracht.

Kenmerkend voor een fase van sterkere moralisering is het openlijk bekritisieren van het gedrag van mensen, het duidelijk trekken van grenzen en het doen van uitspraken over *goed* versus *kwaad* en *normaal* versus *afwijkend*, vaak op grond van motieven die betrekking hebben op opvattingen over de gewenste maatschappelijke orde en het gewenste gedrag van burgers. Er ontstaat de neiging de (vermeende) negatieve werking van het middel en het misbruik ervan te accentueren. De technieken worden ontleend aan de 'pedagogie'. Veelal is er een samenhang met disciplinerende, criminaliserende en normaliserende strategieën. Impliciet wordt de 'schuld' voor ongewenst gedrag gelegd bij degenen die niet voldoen aan de normen. Een moraliserende benadering van drankproblemen leidt in veel gevallen tot een oproep tot het nemen van algemene maatregelen en het inperken van het drankgebruik voor iedereen. Bij moralisering zijn de mogelijke nuances tussen categorieën drinkers en de kennisname van hun motieven ondergeschikt aan de algemene kritiek op hun gedrag.

Kenmerkend voor een fase van medicalisering, die samenhangt met de informalisering van drinkgewoonten, is een - openlijke - afwijzing van morele opvattingen over drankmisbruik (en -gebruik), voorzover deze niet afgeleid zijn van de 'rationele' kern, te weten, de op empirische waarnemingen gebaseerde kennis

over alcohol(effecten) en drankzuchtigen. Bij medicalisering ligt het accent op het onderscheid tussen *gezond* versus *ziek* of al dan niet (psychisch) *gestoord*. In sociaal opzicht leidt het tot de oproep curatieve voorzieningen te treffen en hygiënische maatregelen te nemen. Bepaalde 'dronkaards' worden afgezonderd als 'zieken', die behoefte hebben aan, of beter af zijn met, een 'medische' behandeling. Maar hoe het ook zij, artsen handelen altijd in een 'morele' omgeving en kunnen zich er nooit aan onttrekken gebruik te maken van 'moraliserende' technieken. Het is belangrijk vast te stellen dat alle genoemde strategieën altijd in enige vorm aanwezig zijn. Cruciaal is slechts: Welke strategie is 'dominant'? Welke strategie is 'in opkomst'? Welke strategie is 'op zijn retour'?

Als we gebruik maken van deze begrippenparen kunnen de eerder beschreven perioden als volgt geduid worden:

- _ 1500-1750: Formalisering en moralisering
- _ 1750-1880: Informalisingering en medicalisering
- _ 1880-1930: Formalisering' en moralisering'
- _ 1930-1975: Informalisingering' en medicalisering'
- _ 1975- ?? : Formalisering" en moralisering"

De periodeaanduidingen suggereren dat de golven korter worden - logisch: de maatschappij wordt steeds dynamischer en sociale paradigma's boeten in aan duurzaamheid. Het is mogelijk dat met het korter worden van de golven ook de golfslag sterker wordt. Een verklaring daarvoor zou ook kunnen zijn dat informatie zich in de samenleving steeds sneller verspreid. Daardoor reageert de samenleving gevoeliger geworden voor trends. Wat de huidige periode betreft zou uit deze bewegingen kunnen worden afgeleid dat er in onze tijd weinig belangstelling bestaat voor begripsvolle alcoholhulpverlening in tegenstelling tot dwang- en drangbenaderingen. En in werkelijkheid is dat ook zo, al komt dit in het drugsbeleid nog pregnanter naar voren. Wie nu een justitiepet op zet, zit goed. Het aantal cellen is per hoofd van de bevolking flink gegroeid en een aanzienlijk aandeel van de totale populatie drugsverslaafden zit in het gevang. Of dat een 'voortgang' is, is natuurlijk zeer de vraag. Maar of zich in de verslavingszorg überhaupt *progressie* heeft voorgedaan is nog een onbeantwoorde vraag. Het ligt eraan hoe men het bekijkt: er is geen voortgang als daaronder wordt verstaan een steeds effectievere 'bestrijding' van verslaafd gedrag. Al naar gelang de maatschappelijke omstandigheden zullen er meer of minder als 'verslaafd' aangeduide individuen rondlopen, die een potentieel object vormen voor preventieve en curatieve interventies. Minder door duurzame programma's dan door eeuwig terugkerende discussies wordt deze sector gekenmerkt. Veranderingen zijn er niettemin in overvloed en - door het gebrek aan historisch besef - wordt de verslavingszorg telkens opnieuw uitgevonden. Daardoor blijft deze vorm van zorgverlening aangepast aan de geest van de tijd.

In deze excursie is slechts heel impliciet sprake geweest van drugsgebruik. Maar er zijn argumenten aan te voeren dat drugs en haar gebruikers, vanaf het moment dat deze in omvang toenamen en er van een 'maatschappelijk probleem' sprake was, in deze golfbewegingen geïntegreerd werden. Van de ruimte die de informalisering in de jaren zestig bood, heeft menig gebruiker en handelaar ruimschoots kunnen profiteren. Vóórdat de samenleving geconfronteerd werd met de onbedoelde gevolgen van tolerantie die over ons land spoelde, stond het Nederlandse drugsbeleid in hoofdlijnen al in de stijgers. Maar ook de recente golf van formalisering is de drugsproblematiek niet voorbijgegaan. juist drugsgebruikers, met name de overlast bezorgende en criminele groepen daaronder, hebben goed kunnen

merken dat de overheid - met goedvinden van de meeste burgers - haar grenzen duidelijk heeft gemarkeerd. En de drugshulpverlening werd in de jaren negentig met vaste hand in de richting van overlastbestrijding en dwang-en-dwang-projecten geleid. Een en ander leidt tot de suggestie dat er een convergentie bestaat in de geschiedenis van drank en die van drugs. Ook voor het tabaksgebruik is het aannemelijk dat deze onderhevig is, of is geworden aan dezelfde maatschappelijke bewegingen.